

Postmoderní architektura v předmoderním systému

Petr Roubal

EN → p. 58

Díky práci historiků architektury poslední „pětiletky“ se dějiny architektury a urbanismu osmdesátých let staly jedním z nejlépe probádaných aspektů normalizačního období. V souladu s tradicí oboru se výzkum soustředil především na architektky a jejich projekty. Dějiny normalizační architektury se tak převážně vypráví jako příběh jednotlivých individuálních historických aktérů, kteří navzdory komunistickému režimu prosadili originální a ochrany hodná díla. Ve svém vzdoru proti režimu dokázali mimořádnou míru odvahy, kreativity a improvizace, která kontrastovala, jak to nazval Miroslav Masák, s „nehybností oficiálního veřejného života, která na všem ležela jako promočená deka“.¹ Takové vyprávění není přitom pouze ex post konstrukcí, ale z dobového odborného tisku víme, že architekti takto své působení skutečně prožívali. Na sjezdu Svazu českých architektů v roce 1987 tak například Evžen Kuba vyjádřil kolektivní frustraci z vývoje oboru takto: „Jestliže přes to všechno ještě vznikají stavby, které je možné hodnotit jako architekturu, děje se tak v nerovném boji jednoho proti všem. Víme všichni velmi dobře, kdo stojí na které straně barikády. Žádný partner kromě architektů architekturu nechce, nevyžaduje.“² Případný úspěch v takovémto sisyfsovském boji pak architekti připisovali především prvku náhody a štěstí. „Výsledek je vždy náhodný a většinou neúměrně vynaloženému úsilí,“ například komentoval Ivo Oberstein snahu o „polidštění“ sídliště.³

Následující text se pokusí ukázat, že teze o architekttech statečně a kreativně vzdorujících totalitnímu režimu je zároveň pravdivá i nepřesná. Pravdivá je proto, že dosáhnout čehokoliv

- 1 Miroslav Masák, *Tak nějak to bylo*, Praha 2006, s. 55.
- 2 Příspěvek Evžena Kuby na 3. sjezdu Svazu českých architektů (SČA), *Architektura ČSR XLVI*, 1987, s. 561.
- 3 Jan Bočan – Milan Klíma – Martin Kotík – Ivo Oberstein – Milada Obersteinová – Tomáš Smetana – Václav Valtr, *Jihozápadní Město k roku 1982 v realizaci a přípravě*, *Architektura ČSR XLI*, 1982, s. 243–260; cit. dle Rostislav Švácha, *Pozdní krásná a postmodernistická sídliště*, in: Lucie Skřivánková – Rostislav Švácha – Martina Koukalová – Eva Novotná (eds.), *Paneláci 2: historie sídlišť v českých zemích 1945–1989*, Praha 2017, s. 256. Motiv „štěstí“ se silně projevuje například ve vzpomínkách architekta Tomáše Turka, viz Lukáš Veverka, rozhovor s Tomášem Turkem, in: Petr Vorlík (ed.), *sjezdu Komunistické osmdesátých let*, Praha 2020, s. 206–217.

← Pracovníci IPS Praha provádějí dokončovací práce na parkovišti sídliště Lužiny v Praze • IPS workers in Prague completing work on the parking lot of the Lužiny housing estate in Prague (archiv ČTK, foto Petr Matička, 1986)

cenného v architektuře bylo skutečně v průběhu normalizace stále těžší a v případě bytové výstavby takřka nemožné. A nepřesná v tom, že popisuje „režim“ jako uniformní systém, který dobré architektuře aktivně brání a usiluje o bezduchou, zglajchšaltovanou projekční práci, která nemá s posláním architekta nic společného.

Takový pohled na státní socialismus je pochopitelný. Dosavadní obecně historická literatura nenabídla rámec, ve kterém by se dala role architektů přesvědčivě a logicky vysvětlit. Vášnivě debaty o revizionismu historikům architektury ani architektům-pamětníkům příliš nepomohou. Víme sice již, že komunismus zřejmě nebyl „totalita“, tak jak jej dystopicky popsala Hannah Arendt. Alespoň pro osmdesátá léta zcela nepochybně nešlo o orwellovský svět, ve kterém je každý pohyb střezem všudypřítomnou státní mocí a každá myšlenka svázána všeprostopupující ideologií. Komunistický režim, který Konrad H. Jarausch nazývá „opatrovnickou diktaturou“, měl kromě útlaku oponentů také plné ruce práce se zajišťováním stále se zvyšujících nároků společnosti.⁴ Víme také již, že společnost osmdesátých let nemůžeme – abychom shrnuli revizionistický argument – považovat za pasivní objekt stranické manipulace, ale spíše za aktivního historického aktéra, který si různými způsoby diktaturu „osvojuje“.⁵ Přestože tyto nové pohledy na státní socialismus přinášejí vítané zpřesnění chápání vztahu moci a společnosti, v odhalení fungování architektury v socialistickém systému nám příliš nepomohou. Tyto interpretace nadále vězí v dualitě moc–společnost. Architektura osmdesátých let ale nevznikala ani v prostředí všemocného totalitního režimu, ani v prostředí emancipované společnosti. Vznikala v „šedé zóně“ expertních milieů, o jejichž fungování ve stranické diktatuře toho stále od původního nahození tohoto pojmu Jiřinou Šiklovou mnoho nevíme.⁶

Navzdory komu?

Podíváme-li se na oficiální komunistický diskurz osmdesátých let o architektuře a zejména o obytné výstavbě, potom je těžké rozpoznat, proti komu se boj o kvalitní architekturu vlastně vede. Do usnesení stranických sjezdů, vládních politik, městských plánů, ale i například televizní publicistické a umělecké tvorby proniká stále silnější kritika socialistického architektonického a urbanistického modernismu. Na počátku dekády, v roce 1981, Gustáv Husák v projevu na sjezdu ÚV KSČ stále ještě vysoce hodnotil množství nově postavených bytů napříč republikou: „V každém kraji, v každém okrese se mnohé vytvořilo ku prospěchu člověka. Zkrásněla naše města, naše vesnice. I tento Palác kultury, v němž se koná náš sjezd, byl vybudován mezi XV. a XVI. sjezdem (... stal se z něj) památník naší doby.“⁷ Na následujícím sjezdu o pět let později

- 4 Konrad H. Jarausch, *Realer Sozialismus als Fürsorgediktatur: zur begrifflichen Einordnung der DDR*, *Historical Social Research / Historische Sozialforschung: Supplement 24*, 2012, s. 249–272.
- 5 Viz Thomas Lindenberger, *SED-„Herrschaft als soziale Praxis, Herrschaft und „Eigen-Sinn“: Problemstellung und Begriffe*, in: Jens Gieseke (ed.) *Staatssicherheit und Gesellschaft: Studien zum Herrschaftsaltag in der DDR*, Göttingen 2007, s. 23–47. Nejnověji k revizionistické debatě viz Radek Buben – Martin Štefek, *Konceptuální labyrinty: kolik pojetí totalitarismu znáš, tolikrát jsi revizionistou?*, *Soudobé dějiny XXVIII*, 2021, s. 353–389.
- 6 Jiřina Šiklová, *The Gray Zone and the Future of Dissent in Czechoslovakia*, *Social Research LVII*, 1990, č. 2, s. 347–363.
- 7 Gustáv Husák, *Zpráva o činnosti strany a vývoji společnosti od XV. sjezdu KSČ a další úkoly strany*, in: *Sborník hlavních dokumentů 16. sjezdu Komunistické strany Československa*, Praha 1981, s. 10–11.

už Husák nasadil vůči stavební praxi mnohem kritičtější tón a reflektoval její „oprávněnou kritiku“.⁸ Generální tajemník hovořil v pojmech „vážný nedostatek“, „nedodržení plánu“, a dokonce, když mluví o modernizaci bytového fondu, vynáší ortel „nesplnění plánu“. Investiční výstavba trpěla podle Husáka neschopností „výrobně technické základny“ pružně „reagovat na potřeby architektury a urbanismu“, zaostáváním „komplexnosti“ ve výstavbě sídlišť a pomalým postupem modernizací.⁹

Gustáv Husák tak ještě před plným nástupem perestrojky kanonizuje kritiku socialistického urbanistického modernismu a legitimizuje řadu mnohem radikálnějších a systematictějších odsudků. Nejvýznamnějším pokusem o nápravu současného stavu architektury a stavebnictví v průběhu osmdesátých let se stalo známé usnesení české vlády k dalšímu rozvoji socialistické architektury a urbanismu v ČSR z listopadu 1982.¹⁰ Usnesení, které je známé pod svým pořadovým číslem 333, upozorňuje, že současný stav odvětví neodpovídá skvělým podmínkám, jež pro ně vytvořila socialistická revoluce. Přestože o architektuře již nerozhoduje vykořisťovatelská třída, ale „všechna pracující lid“, a přestože zájmy soukromých vlastníků nesvazují projekční záměry, neodpovídá „celková estetická úroveň ani urbanistická citlivost výstavby“ rostoucím estetickým potřebám společnosti. Navrhovaná opatření k nápravě požadují mj. chápat architekturu především jako umělecký obor, neopomíjet „ideovou působnost“ (usnesení přímo požaduje „tvůrčí aplikaci metody socialistického realismu“) a psychologický efekt staveb, opustit striktní zónování či zvýšit pravomoci generálního investora, tak aby mohl hájit celospolečenské zájmy proti zájmům resortním.

Čemu se vládní usnesení vyhýbá, je pojmenování příčin současného nelichotivého stavu, byť se takové reflexe v připomínkovém řízení dožadovalo ministerstvo vnitra. Teprve se začátkem přestavby se ve vládních a stranických dokumentech již mnohem otevřeněji pojmenovávají ekonomické, společenské, ale opatrně i politické kořeny problémů československé architektury. Jednou z hlavních příležitostí tyto příčiny artikulovat se stal třetí a poslední sjezd Svazu českých architektů z června 1987, který provázela obsáhlá a dosti odvážná diskuse před i v průběhu akce. Předseda české vlády Ladislav Adamec, který na sjezdu vedl stranickou i státní delegaci, nacházel příčiny „ekonomické nehospodárnosti, funkční nevhodnosti a estetické nepřijatelnosti dnešní typové a prefabrikované výstavby“ především v dosavadním způsobu plánování, které dává mnohem větší prostor stavebním organizacím na úkor urbanistů a projektantů.¹¹ Adamec, jenž se stylizoval do role reformátora Gorbačovova střihu, se pokusil i o obecnější kritiku modernistického přístupu k architektuře, který zdůrazňováním technické stránky staveb, úlohy konstrukcí a funkcí

8 Gustáv Husák, Zpráva ÚV KSČ o plnění závěrů XVI. sjezdu strany, in: *Sborník hlavních dokumentů sedmnáctého sjezdu Komunistické strany Československa*, Praha 1986, s. 46-99.

9 Ke změně pohledu „režimu“ na panelovou výstavbu viz také Rostislav Švácha, *Pozdní krásná a postmodernistická sídliště*, in: Lucie Skřivánková – Rostislav Švácha – Martina Koukalová – Eva Novotná (eds.), *Paneláci 2: historie sídlišť v českých zemích 1945-1989*, Praha 2017, s. 252-285.

10 Národní archiv v Praze, fond Úřad vlády ČSR/ČR, Praha – Usnesení vlády, *Usnesení vlády České socialistické republiky ze dne 24. listopadu 1982 č. 333 k dalšímu rozvoji socialistické architektury a urbanismu v ČSR*. Nejpodrobněji k usnesení srov. text Karoliny Jirkalové, který vychází mj. z rozhovoru s autorem usnesení Kamilem Dvořákem, vedoucím Kabinetu teorie architektury VÚVA. Viz Karolina Jirkalová, *Politika architektury a krize socialistického města, Sešit pro umění, teorií a příbuzné zóny* 28, 2020, s. 57-76.

11 Vystoupení vedoucího delegace ÚV KSČ, člena předsednictva ÚV KSČ a předsedy vlády ČSR soudruha Ladislava Adamce, *Architektura ČSR XLVI*, 1987, s. 504.

a „jednostranně racionalistickým přístupem ke světu“ vyčerpal své možnosti, stal se přežitkem a „přestává být moderní v pravém slova smyslu.“ Adamec proto jménem ÚV KSČ vyzýval architektky, aby se „rozhodněji, s větší iniciativou a bojovností“ postavili za nové řešení výstavby a aby „kritičtěji, s větší důsledností a odvahou“ vystupovali proti „zaostalým představám, včerejším měřítkům, resortním a lokálním bariérám“. Také předseda svazu Zdeněk Kuna za kritickým stavem architektury, který popsal jako „karikaturu možnosti a schopnosti současné socialistické společnosti“, viděl samotné plánovací a řídicí mechanismy, které nerespektují zákonitosti architektonické tvorby. Následkem nedůsledného státního řízení a slabé role svazu tak místo harmonizace vládne celému procesu fragmentarizace. Typickým příkladem toho je podle Zdeňka Kuny záměna prostředku (industrializace stavebnictví) za cíl (tvorba všestranně působivého hmotného prostředí).¹²

Pro osmdesátá léta je charakteristické, že se kritika sídlištní architektury přesouvá z odborného, expertního prostředí do populárních médií. Kritika socialistické architektury tzv. „z odborných pozic“ byla totiž dosud, snad s výjimkou socialistického realismu, tolerována, nebo dokonce podporována, a to za podmínky, že se držela striktně odborných mantinelů a byla adresována odborným kruhům. Během osmdesátých let ale kritické názory překračují tento přísně střežený prostor a pronikají dokonce do televizní publicistické i umělecké tvorby, která podléhala ve srovnání s tištěnými médii mnohem větší kontrole a lze ji považovat za pevnou součást oficiálního diskurzu. Kritika sídlištní výstavby patřila mezi povolená a oblíbená témata, a to včetně sociologické a psychologické reflexe sídlišť. Například televizní pořad *Jak sídlí děti na sídlišti* zprostředkovává divákům workshop s dětmi, který vede psycholog Bohuslav Blažek a komentuje sociolog Jiří Musil.¹³ Děti si v experimentu nejprve mají z dřevěné stavebnice postavit ideální město dle svých představ a poté společně identifikují, v čem se sídliště liší a co jim na sídlišti chybí. Pedagogický experiment končí jednoznačným výrokem jednoho z chlapců: „Na sídlišti jsou jenom baráky.“¹⁴

Televizní publicistika se také systematicky věnovala architektonickým pokusům o „humanizaci“ sídlišť a sledovala při tom zřejmě dva základní cíle: jednak kritizovat současnou bytovou výstavbu poukázáním na existenci alternativ a jednak dosáhnout optimistického vyznění pořadu a zároveň „konstruktivní“ kritiky, která byla – a to i začátkem perestrojky – stále ještě povinným publicistickým žánrem. V této druhé ambici nicméně zúčastnění architekti příliš nespouštěli a jejich výpovědi do optimistického rámce pořadů obvykle nezapadaly. Například pořad *Stanou se sídliště městy?* (1986) byl koncipován jako beseda s architektky „úspěšných“ sídlišť – Osvaldem Döbertem, Viktorem Tučkem a Milanem Klímkou –

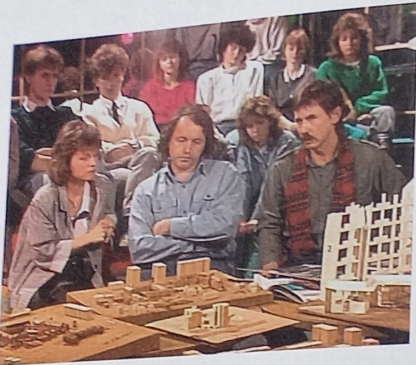
12 Zpráva o činnosti a dalších úkolech svazu přednesená zasloužilým umělcem Zdeňkem Kunou, *Architektura ČSR XLVI*, 1987, s. 489-499.

13 Archiv a programové fondy České televize (APF ČT), *Jak sídlí děti na sídlišti*, režie Marie Šandová, ČST, 1985, IDEC: 28543021632.

14 Nicméně Jiří Musil v tomtéž pořadu upozorňuje, že prostředí pro malé děti je na sídlišťích lepší než v tradičním městě, problém podle něj nastává až u starších dětí, kterým scházejí prostory pro trávení volného času.

Architekti Jan Línek a Vlado Milunić v Televizním klubu mladých
Architects Jan Línek and Vlado Milunić on the
Television Youth Club
 1988

Záběr z diskuse v *Televizním klubu mladých* s architektky Janem Línkem a Vlado Milunićem věnované jejich projektům sídlištních domovů důchodců. Cílem diskuse bylo ukázat, že i za použití prefabrikovaných prvků lze vytvořit architektonicky hodnotné a městotvorné dílo. • A shot of a discussion taking place on the *Television Youth Club* with architects Jan Línek and Vlado Milunić focusing on their projects for seniors' residences on housing estates. The aim of the discussion was to show that even using prefabricated components it was possible to create an architecturally valuable work with a city-shaping effect.
 (archiv České televize, režie Antonín Vomáčka)

Diskuse architektů o krizi normalizačních sídlišť
Architects in a discussion about the crisis of normalisation-era
housing estates
 1986

Záběr z televizní diskuse *Stanou se sídliště městy?* s architektky Osvaldem Döbertem, Viktorem Tučkem a Milanem Klíma. Přestože měla diskuse ukázat příklady úspěšných sídlišť, vyzněla celkově jako ostrá kritika selhávajícího systému sídlištní výstavby. V popředí je vystaven model sídliště Chaby. • A scene from the TV discussion *Will Housing Estates Become Cities?* with architects Osvald Döbert, Viktor Tuček, and Milan Klíma. Although the discussion was meant to highlight examples of successful housing estates, the overall tone was sharply critical of the failing system of housing-estate development. A model of Chaby housing estate is displayed in the foreground.
 (archiv České televize, režie Jana Michajlová)

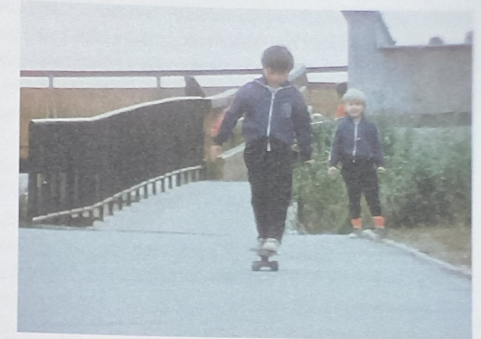
Otevřená kritika sídlišť sociologa Jiřího Musila
Sociologist Jiří Musil's open criticism of housing estates
 1985

Sociolog Jiří Musil prezentuje výsledky rozsáhlého sociologického výzkumu o životních podmínkách na sídlišťích v televizním dokumentu *Jak sídlí děti na sídlišti*. Jiří Musil kritizoval zejména nedostatek prostor pro využívání volného času dospívající mládeže. • Sociologist Jiří Musil presenting the results of an extensive sociological study of the living conditions on housing estates in the television documentary *The Lives of Children on Housing Estates*. Musil mainly criticised the lack of space in which young people could spend their free time.
 (archiv České televize, režie Marie Šandová)

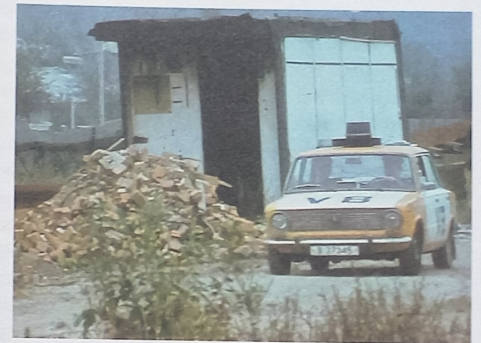
Dětství na sídlišti
Childhood on a housing estate
 1985

Úvodní záběr televizního dokumentu *Jak sídlí děti na sídlišti* prezentuje sídlištní krajinu jako prostor odcizení, anonymity a sociální patologie. Ostrá kritika sídlištní výstavby patřila v osmdesátých letech k povoleným a oblíbeným tématům televizní publicistiky. • The opening shot of the television documentary *The Lives of Children on Housing Estates* presents the housing-estate landscape as a place of alienation, anonymity, and social pathology. Strong criticism of housing-estate development in the 1980s was a topic that was both permitted and popular in TV journalism at the time.
 (archiv České televize, režie Marie Šandová)

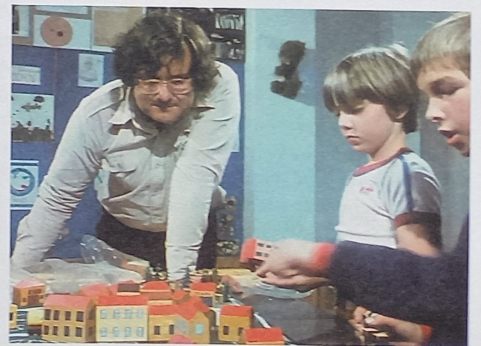
Kriminalita a sídliště
Criminality and housing estates
 1985

V televizním dokumentu *Jak sídlí děti na sídlišti* vystoupil také náčelník místního oddělení *Veřejné bezpečnosti* Jižní Město s popisem asociálního chování „nezletilců“. Kriminalita sídlištní mládeže byla v osmdesátých letech prezentována jako obzvlášť palčivý problém, což kontrastovalo s původní ambicí vytvořit ze sídliště ideální prostor pro růst nové socialistické mládeže. • The chief of the South City housing estate's local police department also appeared in the television documentary *The Lives of Children on Housing Estates*, where he described the social behaviour of juveniles. In the 1980s criminality on housing estates was portrayed as a particularly serious problem, in contrast with the original ambition to make housing estates into the ideal space for the development of the new socialist youth.
 (archiv České televize, režie Marie Šandová)

Pedagogický experiment psychologa Bohuslava Blažka
An educational experiment conducted by psychologist
Bohuslav Blažek
 1985

Záběr z televizního dokumentu *Jak sídlí děti na sídlišti* ukazuje psychologa Bohuslava Blažka během pedagogického experimentu se skupinou sídlištních dětí. Děti z Jižního Města měly za úkol pomoci stavebnice vytvořit ideální město a porovnat jej se svým vlastním životním prostředím. • A scene from the TV documentary *The Lives of Children on Housing Estates* shows psychologist Bohuslav Blažek during an educational experiment with a group of children from a housing estate. The children from South City housing estate were asked to create an ideal city using building blocks and compare it to their own living environment.
 (archiv České televize, režie Marie Šandová)

kteří měli na základě vlastní zkušenosti formulovat směr, kam dál v jejich výstavbě.¹⁵ Architekti ale prezentovali své úspěchy jako dobově podmíněný a speciálními politickými a ekonomickými okolnostmi umožněný jev, který v nové situaci nebyl opakovatelný. Obzvláště ostře se vyjadřoval Viktor Tuček, podle něhož se Československá upadající a stále banálnější panelová výstavba zařadila na vůbec nejhorší místo v celém východním bloku. Možnost zlepšení nepovažoval za reálnou, dokud nedojde k zásadní změně v „nezvládnuté“ organizaci výstavby, zejména v závislosti celého systému na dodavatelských podnicích: „Soudruzi, co nás řídí, by měli změnit přístupy.“¹⁶ Podobně se „zvrtné“ například i *Televizní klub mladých* (1988), kde Vlado Milunić a Jan Línek prezentovali své domovy seniorů. Autoři těchto sídlištních projektů sice ukazovali, že i se současnými prostředky lze vytvořit inspirativní a společensky zodpovědnou architekturu, ale zároveň přiznávali, že za současného způsobu řízení nemají nástroj, jak dosavadní praxi změnit: „Kdybychom dělali sídliště,“ říká Jan Línek, „tak to dopadne stejně špatně.“¹⁷

Pozitivní obraz panelových sídlišť nenajdeme ani v televizní umělecké tvorbě. Život na sídlišti se tematizuje jako ztráta srozumitelného tradičního světa, byť ta je v některých ambivalentních reprezentacích kompenzována získáním nějaké nové kvality, jako například v televizním filmu *14. patro, 14. rok* režiséra Miloše Bobka (1983), ve kterém je nuceně stěhování se na sídliště z romantického hausbótu metaforou pro dospívání hlavní hrdinky. Většinou ale reprezentace sídlišť odráží obecnou kritiku hypermodernity v podobě úzkosti ze ztráty tradičních hodnot, odcizení technikou a vědou či strach z nukleární hrozby. Taková kritika, podobně jako environmentální kritika,¹⁸ spadala do rámce povolené obecné reflexe lidského osudu atomového věku a nezasahovala přímo státní socialismus. V roce 1984 tak televize vysílala například zcela dystopickou „filmovou báseň“ Kamila Maříka, prorožimního básníka a překladatele, s názvem *Sídlištní rozjímání*.¹⁹ Za doprovodu disharmonické hudby Michaela Kocába se v ní kamera postupně vypořádává s oblběnými motivy žánru sídlištní kritiky zhruba ustavené již v *Panelstory* Věry Chytilové (1979) či v dětské verzi v animovaném dystopickém hororu *Krtek ve městě Zdeňka Milera* (1982). V Maříkově „filmové básni“ vidíme nekonečná blátivá pole mezi čerstvě obydlenými panelovými domy, truchlivě vlající prádlo na balkonech, v oknech rezignovaně vyhlížející důchodce, vystresované matky s kočárky zápolící s blátem a provizorními dřevěnými můstky. Kamera nezachycuje dynamický chaos budovaného sídliště, ale rozklad opuštěné stavby bez jediného dělníka, na které se povalují betonové skruže a zbytky panelů. Depresivní obraz provází recitace básně, která v sídlišti spatřuje metaforu stárnutí, zmaru a ztráty smyslu života. Sídliště je zároveň

15 Archiv a programové fondy České televize (APF ČT), *Stanou se sídliště městy? režie Jana Michajlová, ČST, 1986, IDEC: 28643031439.*

16 Ibid. Opakovaně se televize věnuje snahám Ivo Obersteina o „humanizaci“ Jihozápadního Města. V jedné z reportáží Oberstein s kolegou Václavem Václavem vlastnoručně zdí postmoderní altánek (k nevoli místních obyvatel). Viz Archiv a programové fondy České televize (APF ČT), *Cesta k městu, režie Vladislav Kvasnička, Krátký film Praha, 1986, IDEC: 28653233458.*

17 Archiv a programové fondy České televize (APF ČT), *Televizní klub mladých 1/88, režie Antonín Vomáčka, ČST, 1988, IDEC: 28735043438.*

18 Srov. Matěj Spurný, *Mezi vědou a politikou: ekologie za socialismem a kapitalismem (1975–1995)*, in: Michal Kopeček (ed.), *Architekti dlouhé změny: expertní kořeny postsocialismu v Československu*, Praha 2019, s. 267–313.

19 Archiv a programové fondy České televize (APF ČT), *Kamil Mařík, Sídlištní rozjímání, režie Petr Poledňák, ČST, 1984, IDEC: 28431013824.*

„domovem“ a „panelovým královstvím“, ale i „měsíční krajinou dobytčelů“, ve které „terénní lidé sídlištního typu“ čekají na svůj neodvratný konec: „Holomráz s větrem fičí do oken. / Už na pořád nám bude scházet čas. / Nám mužům slábnoucích pěstí, / a ženám plným receptů a diet z filmů pro pamětníky.“

Pohled na uměleckou i publicistickou televizní tvorbu osmdesátých let tedy nepotvrzuje častou stížnost architektů, že jim televize nedává dostatečný prostor a že pokřivuje jejich veřejný obraz (například citovaný Evžen Kuba upozorňoval, že v podání televize je architekt „potouchlý a nestydatý intrikán, kterému jde především o vylákání co nejvyššího honoráře, za v podstatě špatně odvedenou práci“).²⁰ Naopak je možné říci, že právě bezvýhradná obhajoba sídlištní výstavby se v televizní produkci téměř nevyskytuje, a pokud přece, tak ve výrazně defenzivním vyznění jako boj o minulost, spíše než o současnost sídlišť. Antonín Kapek, pražský stranický šéf, tak například argumentuje v roce 1983, že je sice možné se „rozcházet v názorech, co všechno se udělalo špatně“, ale nelze přý zpochybnit fakt, že sídliště sehrála nezastupitelnou úlohu v řešení bytové krize a „žádný oponent nenajde doklad, že se dělala zásadní chyba“.²¹

Institucionální design a hra o plán

Proč tedy bylo tak těžké prosadit kvalitní architekturu v Československu osmdesátých let, když podle veřejných vyjádření vlastně všichni rozhodující činitelé rozuměli tomu, že současný stav je neudržitelný a že je třeba urychlená náprava? Odpověď leží zřejmě někde na pomezí komunistického institucionálního designu a jeho zvláštní morální ekonomie.

Pokud se podíváme nejdříve na institucionální design, musíme říci, že se komunismus stával obětí své vlastní propagandy. Veřejně deklarované ambiciózní plány a zdůrazňovaná vedoucí úloha komunistické strany vytvářely dojem (a mezi některými pamětníky a historiky stále vytvářejí), že Československo bylo přísně centralizovaný stát plně pod kontrolou vládnoucí státostrany. Vytvářela se tak očekávání, která byla zcela nesouměřitelná se skutečnými možnostmi stranického aparátu. Státní socialismus za normalizace nebyl a vlastně ani neměl být stranickou diktaturou. Vedoucí úloha strany neměla podle stanov KSČ znamenat konkrétní řízení státních a hospodářských organizací a stanovy přímo zakazovaly směšování úloh stranických a nestranických institucí. Jednalo se o obranný mechanismus nejvyšších stranických kádřů, které měly ještě v čerstvé paměti „voluntarismus“ stalinského kultu osobnosti.²² V praxi se principy této sebeomezující diktatury nedařilo vždy dodržet a usnesení sjedzů tak opakovaně upozorňovala, že se funkcionáři strany všech stupňů mají omezit na kontrolní roli

20 Evžen Kuba, *Je vůbec architektura vyžadována?, Československý architekt XXXIII, 1987, č. 8, s. 4.*

21 Archiv a programové fondy České televize (APF ČT), *Praha 1983, ČST 1983, IDEC: 28345170010/0016.*

22 Vedoucí úloha strany byla dále omezoována tzv. socialistickou zákonností, která, jak ukazuje například Michal Kopeček, měla za úkol v poststaliniském období zúžit manévrovací prostor stranických institucí a donutit je respektovat své vlastní zákonná omezení. Viz Michal Kopeček, *Vládnout právem: česká právní věda od „represivní legality“ k právnímu státu*, in: Michal Kopeček (ed.), *Architekti dlouhé změny: expertní kořeny postsocialismu v Československu*, Praha 2019, s. 41–101.

Mladá rodina na Jižním Městě
A young family in South City
1976

Přes dobovou kritiku sídlištní výstavby, hraničící až se stigmatizací, byly sídlištní byty pro mnoho mladých rodin vysněným cílem a klíčovou součástí jejich životních strategií. V situaci bytové nouze hrála estetická měřítko, tak zásadní v mediálním prostoru, zanedbatelnou roli ve srovnání s otázkami dostupnosti, velikosti a kvality bytů. • Despite contemporary criticism of housing-estate development that verged on the stigmatisation of estates, for many young families getting a housing-estate flat was a goal they dreamed of and was a key part of their life strategies. Amidst a shortage of housing, aesthetic criteria, which were so important for the media, played an insignificant role compared to the issues of the quality and size of flats and even being able to obtain one.

(archiv ČTK, foto Jaroslav Sýbek)

Leonid Brežněv na projížděce metrem
Leonid Brezhnev riding the metro
1978

Pražské metro jako nejprestižnější projekt normalizačního stavebnictví a architektury představovalo důležitý legitimizační argument celého normalizačního období. Fotografie zachycuje návštěvu sovětského vůdce Leonida Brežněva v doprovodu pražského stranického šéfa Antonína Kapka, prezidenta Gustáva Husáka a pražského primátora Zdeňka Zusky (stojící). • The Prague Metro, the most high-profile architectural and construction project of the normalisation years, was supposed to serve as important evidence attesting to the successes of the normalisation period. The photograph captures a visit from Soviet leader Leonid Brezhnev accompanied by Prague Communist Party chief Antonín Kapek, President Gustáv Husák, and Prague mayor Zdeněk Zuska (standing).

(archiv ČTK, foto Karel Mevald)

a usilovat o „růst odpovědnosti a vytváření prostoru pro činnost státních, hospodářských a společenských orgánů“.²³ Například ministerstvo stavebnictví, z hlediska architektury klíčová instituce, nebylo tedy pouhou „převodovou pákou“ rozhodnutí stranických institucí, ale disponovalo nemalým manévrovacím prostorem, zvláště když se mohlo – na rozdíl od komunistické strany – opírat o vlastní odbornou expertízu, například z produkce Výzkumného ústavu výstavby a architektury. Spíše než na moc stranických „orgánů“ narážely pravomoci ministerstva stavebnictví na tzv. rezortismus, tj. zájmy dalších ministerstev, třeba ministerstva zemědělství, které si stále žárlivěji chránilo kvalitní půdní fond, či ministerstva dopravy, které mj. trvalo na rozsáhlých rezervních plochách pro železniční dopravu v centrech měst. Vedle „konkurenčních“ ministerstev naráželo ministerstvo stavebnictví také na kompetence krajských národních výborů a především velkých stavebních podniků. Ředitelé všech těchto institucí byli zároveň vysocí straníční funkcionáři a jejich vzájemné konflikty se dále přelévaly do frakčních bojů uvnitř komunistické strany.

Institucionální design takovéto sebeomezující diktatury, která ale zároveň bránila vytvoření silných a legitimních institucí, vedl k vytvoření nepřehledného přediva mocenských vztahů a loajalit často založených na osobních vazbách. Sociolog Max Weber dával do kontrastu moderní byrokratický stát založený na racionálním řízení, právním řádu a hierarchických neosobních mechanismech na jedné straně, a předmoderní zřízení, ve kterém se organicky prolínaly stavovské, osobní a rodinné vazby, na straně druhé. Státní socialismus se svým systémem rezortních a teritoriálních „hájemství“, nepřehledností mocenských a klientelistických vztahů založených na úzkých osobních vazbách stál mnohem blíže předmoderním systémům než racionální formě vládnutí. O státním socialismu se často mluví jako o příliš silném, až totalitním státním zřízení, nicméně v průběhu normalizace se ukazuje, že se přes všechnu propagandu jednalo spíše o stát slabý nebo, jak to trefně vyjádřil Hubert Guzik, stát „překvapivě bezradný“, který nutil občany, aby si poradili sami.²⁴

Tento předmoderní institucionální design úzce souvisel s ekonomickým plánem a rolí Státní plánovací komise, která měla zásadní vliv na prodloužení existence panelové výstavby a striktní omezení investic nutných pro vznik kvalitní architektury. Přes všechnu racionální rétoriku a detailní ekonomické kalkulace vyjadřovaly pětileté plány formalizované často velmi *neformální* vyjednávání klíčových hráčů. Státní plánovací komise byla spíše než vyjádřením vůle strany místem, kde se nitky těchto delikátních jednání sbíhaly. Jak ukázal sociolog Michael Burawoy, termín plánovaná ekonomika odpovídá spíše aspiracím než realitě, kterou mnohem přesněji popisoval výraz bargaining economy, ekonomie vyjednávání či smlouvání.²⁵ Ivan Černogurský tak například ve svých

²³ ~, Politická zpráva ÚV KSČ XVII. sjezdu KSČ, in: *Sborník hlavních dokumentů XVII. sjezdu KSČ*, 1968, s. 43; Stanovy Komunistické strany Československa, čl. IX, odst. 72.

²⁴ Hubert Guzik, *O kultuře protisloužby*, in: Petr Vorlík – Jan Zikmund (eds.), *improvizace / architektura osmdesátých let*, Praha 2021, s. 12–22, zde s. 22.

²⁵ Michael Burawoy, *The Politics of Production*, London 1985.

vzpomínkách líčí, jak probíhalo komplexní vyjednávání o plánu ve výrobně hospodářské jednotce (VHJ) Inženýrské stavby, často prováděné „pozornostmi“ v podobě demižonů slivovice.²⁶ Prvním krokem při „přebírání plánu“ bylo dosáhnout snížení požadovaných objemů výstavby pod skutečnou kapacitu VHJ. Vyjednaný a přijatý plán se poté rozděloval mezi podřízené podniky, kdy se naopak plán se poté rozděloval mezi podřízené podniky, kdy se naopak jejich úkoly nadsazovaly, s tím, že bylo předem jisté, že určité cíle splněny nebudou a vytvářel se dostatečný prostor pro následné úpravy plánu. Těto politice se jednotlivé podniky s různou úspěšností závislejší na jejich schopnostech a politickém vlivu bránily. Přesně opačně probíhalo paralelní smlouvání o množství potřebného stavebního materiálu, strojů a pracovní síly, ve kterém podniky všech úrovní naopak své požadavky nadsazovaly, mimo jiné proto, aby si vytvořily rezervu pro téměř jisté výpadky dodávek. Přehánění požadavků pak vedlo k boji o „vstupy“ mezi podniky a vznikala tak „ekonomika nedostatku“, ve které se neustále nedostávalo téměř všeho, zejména pak pracovní síly.²⁷ V této situaci byl ústavní článek o právu na práci zcela nadbytečný. Na rozdíl od stranických institucí ale Státní plánovací komise i stavební podniky a VHJ disponovaly ekonomy, kteří znali skutečnou kapacitu svých institucí, což byla obrovská výhoda ve „hře o plán“, jak tato komplexní vyjednávání nazývá historik Tomáš Vilímek.²⁸

Do normalizační architektury a urbanistiky zasahovalo tolik hráčů z tolika různých pozic a motivací, že efektivní a racionální plánování a koordinace byly téměř nemožné. Blahomír Borovička, hlavní pražský architekt mezi lety 1971–1988, například popisuje smutný osud dlouhodobě a koncepčně velmi dobře připraveného projektu pražské-středočeské aglomerace.²⁹ Promyšlený plán integrace celého území a podpory rozvojových obcí ztroskotal na odporu středočeského krajského národního výboru a středočeské KSČ, které se bály ztráty vlivu. Místo toho se po složitých jednáních došlo ke kompromisu spočívajícímu v rozšíření území Hlavního města Prahy, jenž ovšem neměl s původními záměry nic společného. Kompromisním řešením nejvíce utrpěly právě obce, které měly tvořit jádra regionálního rozvoje a místo toho se staly zanedbanými periferiemi jednoho či druhého kraje. Po deseti letech jednání se tedy našlo řešení, které původně nikdo neplánoval, které odporovalo všem odborným koncepcím, ale zato odpovídalo momentálnímu rozložení mocenských poměrů socialistického „stavovského“ státu. Slabost institucionálního designu státního socialismu dobře ilustruje fakt, že pro důležité stavby, které skutečně musely vzniknout včas a v požadované kvalitě, se tak musel vytvořit systém vládních zmocněnců. Jejich hlavním úkolem bylo razit si vlastní cestu v mocenské spleti bez ohledu na institucionální, ale často i zákonné limity. Otakar Ferfecký, vládní zmocněnec pro realizaci metra i opravu a dostavbu Národního divadla (Pavel Kupka, Karel Prager ad.,

26 Ivan Čarnogurský, *Kupredu, hurááá...* (Ako sme budovali socializmus), Bratislava 2020, s. 168–169. Děkuji Tomáši Zahradníčkovi za upozornění na tyto paměti.

27 János Kornai, *Economics of Shortage*, Amsterdam 1980. Blíže k pojmu „nedostatková ekonomika“ a jeho aplikaci pro kontext normalizační architektury viz Hubert Guzik, O kultuře protisloužby, in: Petr Vorlík – Jan Zikmund (eds.), *improvizace / architektura osmdesátých let*, Praha 2021, s. 12–22.

28 Tomáš Vilímek, *Podnikový management v Československu od socialismu ke kapitalismu*, in: Michal Kopeček (ed.), *Architekti dlouhé změny: expertní kořeny postsocialismu v Československu*, Praha 2019, s. 103–153.

29 Blahomír Borovička, *Vzpomínky hlavního architekta Prahy* (rukopis), nedatováno.

1977–1983), tak v polovině osmdesátých let prohlásil: „Neuznávám žádný předpis, který bych měl dodržovat jenom z formálních důvodů a k neprospěchu společnosti. (...) Takový předpis poruším, protože směrodatné pro mne je, jak vypadá technický stav a skutečnost na stavbě.“³⁰ Výmluvné je také, že politický profil vládního zmocněnce nebyl zřejmě nijak zásadně důležitý. Řízením stavby sjezdového paláce KSČ, tj. Paláce kultury na Pankráci (Jaroslav Mayer, Vladimír Ustohal, Antonín Vaněk, Josef Karlík ad., 1975–1981), tak byl pověřen Josef Šnejdar – bývalý člen jezuitského řádu a „absolvent“ praporů PTP – poté, co řada jeho politicky lépe zapsaných kolegů selhala. Mnohem důležitější než politický profil byla schopnost vládních zmocněnců mobilizovat svůj sociální kapitál a vyjednávací schopnosti. „Finance a materiál jsou důležité“, vysvětloval Otakar Ferfecký zásady vrcholného socialistického manažera, „ale za nejdůležitější považuji schopnost navazovat dobré vztahy mezi lidmi.“ Hned vzápětí uvádí i konkrétní příklad: „Použil jsem v posledních letech několikrát, že jsem pozval na pivo a na guláš zástupce ze všech podniků – přijde mě to na pět nebo sedm stovek, ale lidé tam říkají pravdu.“³¹

Architektura ve státě dělníků

Institucionální design a ekonomika smlouvání ale nevytvářely, jak tvrdí antropoložka Katherine Verdery, jakousi všeprostopupující anarchii,³² ale spíše nerovné pole, ve kterém někteří hráči dokázali své zájmy hájit mnohem lépe než jiní. Nejmocnějším hráčem na poli československé normalizační architektury, tedy ve složitě spleti mocenských a ekonomických vztahů, nebyla komunistická strana ani ministerstvo stavebnictví, ale velké stavební podniky, tzv. dodavatelé. Jak to shrnul architekt Osvald Döbert na sjezdu Svazu českých architektů v roce 1987: „Snad všichni se shodují na tom, že hlavní příčinou (krize architektury) je monopolizace stavební výroby a z toho plynoucí diktát dodavatelů.“³³ Po celou normalizaci provázely architektonickou diskusi stížnosti na stav věcí, ve kterém výslednou podobu stavby či sídliště neurčují potřeby budoucích uživatelů, natož pak imaginace architekta, ale provozní potřeby stavebních podniků operujících v tiché koalici s panelárními. Stavebním podnikům vyhovovaly projekty, které byly organizačně co nejpředvídatelnější, stavebně co nejjednodušší a dostatečně rozsáhlé, aby umožnily podniku snadno dosáhnout splnění plánu a vytvoření zisku. Podstatné pro stavební podniky bylo také dobře dostupné a velkoryse pojaté zařízení staveniště, což byl jeden z hlavních důvodů, proč se nehrnuly do modernizací uvnitř měst. Důsledkem tohoto stavu bylo, jak si na téměř sjezdu stěžoval např. Ladislav Němec, že stavební podnik „zcela otevřeně – mnohdy se škodolibou radostí – neguje tvůrčí přístup architekta“.³⁴ Koncem osmdesátých let pak hrozilo, že plány

30 Miroslav Kouba – Zdeněk Voska (eds.), *Na trasách metra i života*, Praha 1987, s. 59.

31 *Ibidem*, s. 64.

32 Katherine Verdery, *What Was Socialism, and What Comes Next*, Princeton 1996, s. 8.

33 Příspěvek Osvalda Döberta na 3. sjezdu SČA, *Architektura ČSR XLVI*, 1987, s. 554.

34 Příspěvek Ladislava Němce na 3. sjezdu SČA, *Ibidem*, s. 546.

na větší autonomii státních podniků a také na přesunutí části projekčních prací do podnikové sféry tuto situaci ještě dále zhorší.

Proč se ale stavební podniky vlastně chovaly tak macešsky k architektonickým projektům? Problém nespočíval v monopolním postavení stavebních podniků, jak se domníval citovaný Osvald Döbert a řada dalších architektů, a ani kompetitivnější struktura stavebních firem, po které volali, by na situaci mnoho nezměnila. Na rozdíl od mnoha výrobních sfér ve skutečnosti ve stavebnictví existovala celá řada podobně zaměřených podniků, které si mohly konkurovat. Stavební podniky nebyly striktně vázány teritoriálně ani přesně dle svého stavebního zaměření. Alespoň teoreticky bylo možné pro jednotlivé objekty i pro celé komplexy, včetně sídlišť, najít alternativu k určenému dodavateli. Přesto si ale dodavatelé mohli diktovat podmínky. Dodavatelé totiž nesoutěžili o skvělé architektonické zakázky, ale v logice „ekonomiky nedostatku“ soutěžili o zdroje, což ve stavebnictví znamenalo především o pracovní sílu.

V této soutěži o zaměstnance můžeme hledat vysvětlení stížností architektů na honbu stavebních podniků za ziskem, které znějí v kontextu plánované ekonomiky podivně. O jaký zisk se jednalo? V situaci plánovaného hospodářství a nedostatku pracovních sil představovaly stavební firmy (ostatně jako všechny komunistické podniky) především sociální instituce. Jejich zisk znamenal, že se mezi plánem a výkonem podniku vytvořil dostatečný prostor pro uspokojování potřeb zaměstnanců. Prvořadým úkolem manažera socialistického podniku, jak ukazuje například Tomáš Vilímek, bylo udržet sociální smír. Jinými slovy, management se především snažil udržet si dělníky a udržet si je pokud možno spokojené. Jeho cílem bylo vytvořit „pakt pro splnění plánu“, jak situaci nazývá historička Sandrine Kott, ve kterém zaměstnanci i vedení úspěšně participovali ve „hře o plán“, často za použití velmi kreativního vykazování výsledků.³⁵ Socialističtí manažeři měli i velmi praktický motiv, a to předejít udavačství nespokojených zaměstnanců, které mohlo přivodit nevídaný zájem ekonomické kontrarozvědky, která by v situaci neustálé improvizace a účetní kreativity nepochybně jistou míru „sabotáže“ odhalila.³⁶

Vytváření zisku stavebních podniků umožňovalo především nadstandardně finančně ocenit zaměstnance. Zmiňovaný Otakar Ferrecký, který vycházel z osvědčeného principu, že „socialismus se buduje s lidmi, které má k dispozici“, se nelichotivě vyjadřoval o ideově motivovaných kampaních, od kterých „nemůžeme očekávat záznaky (...) vždycky si musíme především uvědomit, že všichni lidé žijí z platů, musí si vydělat“.³⁷ Také Josef Šnejdar vycházel z premisy, že včasné dokončení projektů je možné pouze za pomoci zvláštního mzdového fondu, který měl na výjimečných stavbách k volnému použití.³⁸ Vedle možnosti „nechat si vydělat“ používaly stavební firmy zisk k celé škále dalších sociálních opatření. Nejednalo se vůbec

35 Sandrine Kott, *Communism Day-to-Day: State Enterprises in East German Society*, Ann Arbor 2014, s. 149.

36 Tomáš Vilímek, *Podnikový management v Československu od socialismu ke kapitalismu*, in: Michal Kopeček (ed.), *Architekti dlouhé změny: expertní kořeny postsocialismu v Československu*, Praha 2019, s. 103–153.

37 Miroslav Kouba – Zdeněk Voska (ed.), *Na trasách metra i života*, Praha 1987, s. 66.

38 Josef Šnejdar, *Bůh, osud a já*, Věteřov 2016.

jen o pověstné bonboniéry rozdávané ROH před vánočními svátky, sociální role podniků sahala mnohem dále. Státní podniky, zejména pak ty stavební, měly možnost svým zaměstnancům postavit byty nebo zajistit pozemky pro stavbu rodinných domků, vybudovat autoopravny, zajistit pro jejich děti školky, vybudovat zdravotní střediska, upravit dětská hřiště a sportoviště. Tato podniková praxe tvořila již od počátku sedmdesátých let oficiální součást státního sociálního plánování. Stranické dokumenty osmdesátých let zdůrazňovaly stále rostoucí podíl podnikové sféry na uspokojování sociálních a kulturních potřeb pracujících. V roce 1980 tvořily 13 % průměrné roční mzdy a dosahovaly 28 miliard Kčs. Přes negativní ekonomický vývoj raných osmdesátých let „společenská spotřeba v podnicích“ neustále rychle rostla.³⁹

Aby si stavební podniky udržely zaměstnance, zejména klíčových profesí, jako byla obsluha strojů, byly ochotné nejen poskytovat jim nemalé benefity, ale tolerovat i prohřešky proti pracovní morálce a někdy i utulávat trestné činy. Ivan Čarnogurský, mimochodem další socialistický manažer ve stavebnictví s problematickým kádrovým profilem, popisuje bizarní, ale nikoliv ojedinělý případ, který musel řešit jako manažer Doprastavu při terénních úpravách v Bratislavě. Incident se odehrál na likvidovaném hřbitově, kde mimo jiné stála provizorní zděná stavba stavbyvedoucího. Jistý bagrista Laci, který na bagrování hřbitova pracoval, se po výplatě domníval, že jeho odměna neodpovídá skutečnému počtu odpracovaných hodin, a rozhodl se situaci řešit po svém: Laci „zašiel do blízkej krčmy U hasičov a nalial do seba dávku poldecákov takú, že vedel ešte prísť naspäť ku odstavenému buldozéro. Naštartoval ho a nasmeroval rovno na kanceláriu. Stavbyvedúci počul známy zvuk stroja, ale až keď sa mu rovno pred stolom začala rúcať stena, vyskočil a ušiel. Dobre urobil, lebo buldozér ako v kreslenom filme prebúral radlicou otvor so svojou siluetou a pokračoval v hrnutí všetkého, čo bolo pred ním. Zastavil se až za domcom, spokojný so sebou, že vrátil krivdu tomu, čo mu ju urobil.“⁴⁰ Ivan Čarnogurský jménem podniku případ řešil tak, že bagristovi – poté co jej nechal vyspat z kocoviny – vynadal a na náklady podniku nechal zadržet díru ve zdi kanceláře. K žádnému pracovnímu, natož trestnímu postihu nedošlo, protože bagrista Laci byl součástí party bagristů ze Žitného ostrova a Čarnogurský se obával, že by při případném trestu odešla celá parta pracovat do jiného podniku.

V „ekonomii nedostatku“ normalizačního Československa, ve které se soutěží o zdroje, nikoliv o zákazníky, se tak architekti skutečně stávali rukojímími stavebních podniků a paneláren, tzv. „diktátu stavební výroby“. Tyto podniky se ale na oplátku stávaly rukojímí svých vlastních dělníků, které si – právě proto, že stavební podniky nepředstavovaly monopoly – musely v komplikované „hře o plán“ předcházet.

39 Miloslav Ernst (ed.), *Hospodářský a sociální program sedmáctého sjezdu KSČ*, Praha 1986.

40 Ivan Čarnogurský, *Kupredu, hurááá... (Ako sme budovali socializmus)*, Bratislava 2020, s. 109–110.

„Spiknutí proti architektuře“ a „přestavba vztahů“

Architekti byli lapeni do sítě nepřehledných a pro ně často nepochopitelných koaličních vazeb, ve kterých hlavní slovo určovalo spojenectví stavebních podniků s panelárními. Architekti sami o sobě neměli v žádném případě dost politické váhy, aby tomuto „spiknutí proti architektuře“⁴¹ čelili. Počtem zaměstnanců ani politickým vlivem se projektové ústavy nemohly měřit s velkými stavebními podniky či stranickými a státními institucemi. Samy také procházely transformací na „továrny na projekty“, ve které architekti ztráceli pozice vůči socialistickým manažerům, kteří lépe ovládali „hru na plán“.⁴² Situaci nepomáhalo ani slabé postavení svazu architektů. Normalizační čistky odstranily z vedení politicky vlivné architektury meziválečné generace levicových tvůrců, kteří měli často přímý kontakt s vrcholnými stranickými či státními představiteli, a v případě Jiřího Gočára dokonce zasedali v Ústředním výboru KSČ. Vedle stranických čistek, kterými neprošlo 90 % členů, postihly svaz architektů s nástupem normalizace i organizační změny, které měly za cíl jej oslabit, zejména finančně.⁴³ Největším politickým úspěchem bylo naopak nepochybně schválení zmiňovaného vládního usnesení č. 333, které svaz dokázal prosadit těsně před svým druhým sjezdem v prosinci 1982. Usnesení ale zároveň ukazuje limity jeho politického vlivu. Text projednalo předsednictvo ÚV KSČ pouze formálně a nepředstavoval tedy žádné zásadní politické stanovisko, natož pak závaznou zákonnou normu. To poté vedlo, jak později kritizoval předseda Svazu českých architektů Zdeněk Kuna, ke „spíše platonickému vztahu mnoha orgánů a institucí k (jeho) realizaci“.⁴⁴ Navíc ministerstvo financí a Státní plánovací komise si vymínily v připomínkovém řízení, aby se v důvodové zprávě usnesení jasně uvedlo, že schválením dokumentu nevzniknou žádné nároky na státní rozpočet.

Jedinou relativně úspěšnou strategií architektů se tak stávalo získání vlivného spojení či vytváření politických koalic, které byly silnější než „stavební výroba“. Velká většina kvalitní architektonické tvorby vznikla právě díky takovému koalicím. Ve spojení s Metrostavem a za podpory zvláštního vládního zmocněnce pro výstavbu metra tak například mohly vyrůst zajímavé projekty v nadzemní části stanic, nejvýraznější (paradoxně k nevelké radosti vlastního ČKD) v případě domu ČKD Na Můstku (Alena Šrámková, Jan Šrámek, 1976–1983), Provozně technické budovy metra na Palackého náměstí (Aleš Moravec, František Novotný, 1981–1989) či velkoryse pojaté úpravy nádvoří před Valdštejnskou jízdárnou (Zdeněk Drobný, Otakar Kuča, 1973–1978).⁴⁵ Podobně se dařilo stavět ve spojení s ministerstvem vnitra poměrně kultivovaná sídliště, například v Praze na Břevnově. Pro stavební podniky bylo také těžké

41 Příspěvek Evžena Kuby na 3. sjezdu SČA, *Architektura ČSR XLVI*, 1987, s. 561.

42 Viz např. Alexander Holub, *Architekt versus organizace, Československý architekt XXXIII*, 1987, č. 8, s. 5.

43 Jan Mervart, *Kultura v karanténě: umělecké svazy a jejich konsolidace za rané normalizace*, Praha 2015, s. 69.

44 Zpráva o činnosti a dalších úkolech svazu přednesená zasloužilým umělcem Zdeňkem Kunou, *Architektura ČSR XLVI*, 1987, s. 497.

45 Stavby „nad metrem“ viz Petr Vorlík, *Překročit metro*, in: Petr Vorlík (ed.), *(a)typ / architektura osmdesátých let*, Praha 2019, s. 95–103.

46 Michal Kurz, *Družstvo zázraků*, in: *ibidem*, s. 126–131.

47 Jaroslav Zeman – Matyáš Kracík, *Továrny na zdraví*, in: *ibidem*, s. 158–162; Miroslav Pavel, *Odkud vláda strana*, in: *ibidem*, s. 88–94.

48 Příspěvek Jana Zeleného na 3. sjezdu SČA, *Architektura ČSR XLVI*, 1987, s. 550.

sabotovat architektonické snahy v případě slušovického Derby centra (Šebestián Zelina, 1981–1983),⁴⁶ velkých pražských nemocnic či okresních a krajských stranických sekretariátů.⁴⁷

Tyto úspěšné realizace založené na složitých a křehkých spojenectvích měnily jen velmi málo na obecném stavu československé normalizační architektury. V úvodu jsme řekli, že *teze* o architektech vzdorujících režimu je zároveň pravdivá i nepřesná. Poznámkami o institucionálním designu a ekonomice smlouvání jsme se pokusili ukázat, že architekti se právem cítili osamoceni v úsilí o esteticky silnou a společensky prospěšnou architekturu a své případné úspěchy logicky přičítali nesrozumitelné souhře okolností, náhodě a „štěstí“. Marné až do konce státního socialismu volali po „přestavbě vztahů“ ve stavebnictví,⁴⁸ tj. radikální proměně politických vztahů vstupujících do architektonické tvorby. Viděli jsme, že jejich volání nenaráželo na žádný velký politický odpor, natož perzekuci. Naopak oficiální místa i státní média kritiku vítala a povzbuzovala. Problém československé architektury osmdesátých let tedy nebyl v tom, že by „režim“ nechtěl, ale v tom, že nemohl. Důvodem neúspěchu většiny architektonických snah nebyla síla nepřehledného totalitního státu, ale naopak jeho předmoderní, kvazi stavovská povaha, jinými slovy, jeho slabost.

Vstup do metra Malostranská
The entrance to the Malostranská metro station
1980

Politická důležitost pražského metra umožňovala vytvořit architektonická díla přesahující technické a finanční možnosti běžného normalizačního stavebnictví. Vedle domu ČKD Na Můstku (Alena Šrámková, Jan Šrámek, 1976–1983) či Provozně technické budovy metra na Palackého náměstí (Aleš Moravec, František Novotný, 1981–1989) se jednalo také o vstup do stanice Malostranská, který sloužil i jako nádvoří před Valdštejnskou jízdárnou (Zdeněk Drobny, Otakar Kuča, 1973–1978). • The political importance of the Prague metro system meant that it was possible to create an architectural work that exceeded the technical and financial means of the ordinary normalisation-era building industry. Some examples include the ČKD Na Můstku building (Alena Šrámková, Jan Šrámek, 1976–1983), the Metro service building on Palackého náměstí (Aleš Moravec, František Novotný, 1981–1989), and the entrance to the Malostranská metro station, shown here, which also served as the forecourt to the Waldstein Riding School (Zdeněk Drobny, Otakar Kuča, 1973–1978).

(archiv ČTK, foto Michal Kalina)

Den otevřených dveří v Paláci kultury na Pankráci
Open house at the Palace of Culture in the Pankrác district
1981

Palác kultury koncipovaný původně jako sjezdový palác Ústředního výboru KSČ představoval vedle pražského metra nejvýznamnější stavbu normalizační pražské architektury. Aby se podařilo rozsáhlý projekt v krátkém čase realizovat, musel být pro řízení stavby určen zvláštní vládní zmocněnec, který operoval mimo obvyklé limity socialistického stavebnictví. • The Palace of Culture, which was originally intended to serve as a congress centre for the Central Committee of the Czechoslovak Communist Party, was, next to the Prague metro, the most important architectural project of the normalisation period. In order for this big project to be completed in a short period of time, a special government commissioner had to be appointed to manage the project, and he was able to operate outside the usual constraints of the socialist building industry.

(archiv ČTK, foto Karel Vlček)